

**BÜTÜN YÖNLERİYLE
ERZURUMLU İBRAHİM HAKKI HAZRETLERİ
SEMPOZYUMU
(16-18 KASIM 2011 ERZURUM)
BİLDİRİLER**

**EDİTÖR
DOÇ.DR. CENGİZ GÜNDOĞDU**

ERZURUM 2012

Erzurumlu İbrahim Hakkı Hazretlerinin Kıyâfetnamesinde Hayvani Sıfatlar

Yrd. Doç. Dr. Recai Kızıltunç
Atatürk Üniversitesi
Edebiyat Fakültesi

Giriş

“Bir kimsenin arı sıra gitmek” anlamındaki kvf kelimesinden türemiş olan kıyâfet, “Firâset ve kimsenin ardınca gitmek, iz sürmek” anlamlarındadır. Kelime, Farsçadan Türkçeye geçtikten sonra “elbise, şekil, hey’et, sûret, zâhir ve kılık gibi

anlamlar da kazanmıştır. Terim anlamı, “Çocuğun fiziki özelliklerine bakarak nesebini tespit eden” (Bozkurt, 2002: 508); “saç, göz, kulak, el, ayak vs. gibi uzuvlardan ve dış görünüşten hareketle bir kimsenin ahlak ve karakterini çözmeye çalışan ilim dalına İlm-i Kıyâfet veya Kıyâfet ilmi (physiognomonie); bunu yapan kişiye de Kâiyif, kıyâfetsinas, i Kıyâfet veya Kıyâfet ilmi (physiognomonie); bunu yapan kişiye de Kâiyif, kıyâfetsinas, i physiognomist (Pala, tsz: 298; Çelebioğlu, 1998: 225; Devellioglu, 2010: 595; Şemseddin Sami, 2010: 657) adı verilir. Kıyâfet kelimesi, folklorda “el ve yüz falı” anlamı da kazanmıştır (Mengi, 1977: 300); kıyâfetten hüküm çıkarmaya dayalı manzum ya da mensur eserlere de Kıyâfetnâme denir (Mermer-Koç-Keskin, 2005: 61). Bu tür eserler Vesiletü’l-İrfan ve Zübdetü’l-İrfan olarak da adlandırılmışlardır. İlm-i Kıyâfet genellikle Kıyâfetü’l-ısr (ayak izlerini konu alır) ve Kıyâfetü’l-beşer (bütünüyle insanın dış görünüşünü inceler) olmak üzere iki ana gruba ayrılmıştır.

Kıyâfet ilminin karşılığı olarak kullanılan bir başka terim ise Firâset’tir. Daha çok tasavvufi bir ıstılah olarak kullanılan firâset; “Sezmek, hissetmek; keşfetmek ve gaybı öğrenmek; anlayışlılık, çabuk sezış” (Devellioglu, 2010: 296); “sür’at-i intikal, zihin uyanıklığı; bir adamın çehresinden ve azasının şekil ve suretinden tabiat, ahlak ve istidadını istihraç etmek keyfiyet ve marifetidir (Şemseddin Sami, 2010: 338). Umur görmüş, tecrübeli, zeki, bilgili ve sezgisi güçlü kişilerin insanların karakterlerini, toplum hayatının gidişatını ve varacağı noktaları önceden teşhis ve isabetle görmelerine firâset denir. Firâset, genel ve özel olmak üzere ikiye ayrılır. Bunlardan genel firâset, “Bir takım delillere, tecrübelere, yaratılış şekillerine ve huylara dayanılarak insanların halleri hakkında isabetli tahminlerde bulunmaktır. Özel firâset ise “Allah’ın kalbine attığı bir nur ile kulun, hakkı batıldan, doğruyu yanlıştan, faydalıyı zararlıdan ayırmasına ve muhataplarının karakterlerini teşhis etmektir (Uludağ, 2007: 181). Özel firâsete ‘İlahi firâset’ adı da verilmiştir. Firâset ilmi, yaratılmışların en mükemmeli ve pek çok sırrı ihtiva eden insanı, daha iyi tanımak için öğrenilmesi gereken “güzel ilim” olarak nitelendirilmiştir (Güfta, 2004: 351).

Kıyâfetü’l-insan, kıyâfetü’l-ebdan, kıyâfetü’l-beşer veya firâset şeklinde adlandırılmaları olan kıyâfet ilminden müteşekkil ilm-i sima (insanın simasından ahlakını anlama), ilm-i kef (avuç içindeki çizgilerden hükümler çıkarma), ilm-i hutut (alındaki çizgilerden ömrün uzunluğuna veya kısalığına, zenginliğe veya fakirliğe dair tahminlerde bulunma), ilm-i ihtilâc (seyirmelerden anlam çıkarma), ilm-i iyâfe (kuşların uçuşlarından çıkarım elde etme), ilm-i riyâka (dağ ve sahralarda su tespiti, milletlerin genel karakteri, hayvan tabiatları, insan ve hayvan arasında benzerlikler kurma gibi çeşitli ilim dalları ortaya

çıkıştır (Çelebioğlu, 1998: 226). Diğer yandan, kutsal kitaplarda kıyâfet hem ahlaki hem de estetik açıdan ele alınmak suretiyle sosyal bir olgu haline getirilmiştir.

Beden yapısıyla insan kişiliği arasındaki münasebeti izleyip, bir takım sonuçlar çıkarma eylemini ya da insanı tiplere ayırma teşebbüsünü, M.Ö. 5. yüzyıla kadar gerilere götürmek mümkündür. "Antik Yunan hekimi Hippocrates (Hipokrat), sıhhat ve mizaçla ilgili olarak insan vücudunun "dem" (kan, blood), "balgam" (phlegm), "safra" (yellow bile) ve "sevda" (black bile) olmak üzere dört karışımdan ibaret olduğunu ileri sürmüştür. Benzer bir sınıflandırmayı M.S. 2. yüzyılda yaşamış olan Bergamalı Hekim Galilen, mizaçları demevi, safravi, balgami ve melankolik şeklinde yapmıştır" (Çelebioğlu, 1998: 227).

Kıyâfet ilmi ile ilgili Batı'da yapılan bu çalışmalar, İslam dünyasının da içinde olduğu bütün Doğu'yu derinden etkilemiş; zaman içerisinde, konuyla ilgili; aynı zamanda yazıldığı ortamın kültürel özelliklerini de taşıyan çalışmalar ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda, İslami devirde yapılmış ilk çalışma, İmam Şafii'ye (767-819) aittir. Ancak günümüze ulaşan herhangi bir nüshası bulunamamaktadır. Daha sonra Ebû Yusuf Ya'kub ibn İshak el-Kindî (801?-866?)'ye ait Risâle fi'l-firâse; İbnü'l-Bitrik (X. Yüzyıl), Aristo'dan tercüme olan Kitâbî's-siyâse fi Tedbiri'r-Riyâse ve Muhammed İbn Zekeriya er-Râzi (X. Yüzyıl), el-Mansuri adlı çalışmalarıyla konuya ivme kazandırmışlardır. Kâtip Çelebi (1609-1657)'nin Keşfüzzünûn'da bildirdiğine göre, İbni Sina (980-1037) da bu konuda bir risale yazmış; ancak günümüze kadar ulaşmamıştır (Çelebioğlu 1998: 229). Arapça olarak kaleme alınmış müstakil kıyâfetnâmelerin son örneği, Tâlib Ensârî ed-Dımaşkî (727/1327)'nin Kitâbü'l-Âdâb ve's-Siyâse fi İlmi'n-Nazarî ve'l-Firâse adlı eseridir. Daha sonraki devirlerde Kuşeyri (376/986-465/1072), Etvâru Selâtini'l-Müslimin'de ve Muhyiddin Arabî (1165-1239), Tedbirâtü'l-İlahiyye ile Fütühâtü'l-Mekkiyye gibi eserlerinde, kıyâfet hakkında "Bâb"lar oluşturmuşlardır (Pala, tsz.: 299; Çelebioğlu, 1998: 230).

A-Türk Edebiyatında Kıyâfetnâmeler

Türk Edebiyatı'nda kıyâfet konusuna değinen ilk eser, Bedr-i Dilşâd bin Muhammed Oruc (829/1426)'un Sultan II. Murad'a ithafen yazdığı Muradnâme adlı mesnevisidir. Bu eserin Musiki ile ilgili 34. babında:

*Şu kim ağ etlü durur ana nerm
Ola perdeyi çalalar ola germ*

gibi birkaç beyitte, cilt göz rengi ile musiki arasında münasebet kurulmuştur. Ancak nüshası mevcut olan ilk müstakil eser Akşemseddinzâde Hamdullah Hamdi (1449-1503)'nin manzum Kıyâfetnâme'sidir. Yukarıda adı geçen eserlerin ekserisi mensur olup, bunların da çoğu, Arapçadan tercüme edilmiştir. Ancak adı geçen tercüme eserlerin içinde, telife yakın olanlar da vardır (Çelebioğlu, 1998: 232).

Türk Edebiyatı'nda manzum kıyâfetnâme türünde yazılan üç önemli eser Hamdullah Hamdi, Visâli ve İbrahim Hakkı'ya ait olan kıyâfetnâmelerdir.

Hamdullah Hamdi'nin yazılış tarihi belli olmayan Kıyâfetnâme'si "feilâtün mefâilün feilün" vezniyle yazılmış, 153 beyitlik bir mesnevidir. Hamdele, salvele ve na't bölümlerinden sonra insanların sirette bir, surette farklı yaratıldıklarına; suretin sirete nişan olduğuna işareti müteakip asıl konuya geçilmiştir. Yirmi altı başlık altında renk, yanak, boy, et, hareket, saç, baş, alın, kulak, kaş, göz, yüz, burun, ağız, ses, gülmek, dudak, boyun, omuz, çene, sakal, bilek ve el, parmak, sırt, karın, baldır ile ilgili menfi ve müspet

özellikler anlatılmıştır. Hamdullah Hamdi "nasihat" bölümünde, kendisine ve muhatabına bazı öğütler verdikten sonra eserini "münacat"la bitirmektedir. İkinci önemli eser olan Niğdeli Visâlî'nin (ö.1620) Vesiletü'l-İrfân adlı mesnevisidir. "Feilâtün feilâtün feilün" vezni ile yazılan eser 1002 beyittir.¹

B- Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Kıyâfetnâmesi

Kıyâfet ilmi ile ilgili üçüncü önemli çalışma, Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın en ünlü eseri olan Marifetnâme² içerisinde, toplam 141 beyitlik "müfteilün failün" vezniyle yazılmış manzumudur. Adı geçen manzume İkinci Fen (s. 159), Dördüncü Bab (s.191), Beşinci Fasil (s. 208); Üç (s. 210), Dört (s. 211), Beş (s. 212), Altı (s. 213) ve Yedinci Nev'ileri (s. 214) oluşturmaktadır. Çalışmamızın ana fikrini, adı geçen Kıyâfetnâme'deki "Kötü Ahlakın Hayvan Suretlerine Benzerliği" konusu oluşturmaktadır. Bu konu, bir mukaddime, üç fen ve bir hatimeden meydana gelen Marifetnâme'nin "İkinci Fen"nin (s. 159) "Beşinci Bab"ının İnsanın Âleme Benzerliği (s. 216) "Birinci Fasil"ının İnsan Bedeninin Zaman ve Mekâna Benzerliği (s. 216) "Beşinci Madde"si olan Kötü Ahlakın Hayvan Suretlerine Benzerliği (s. 218) başlığında yer almaktadır. İbrahim Hakkı'nın, irfan ehline dayandırarak aktardığı metinde, özetle şu tespitlere yer vermiştir:

"Ey aziz, bilinsin ki ehli irfan şöyle buyurmuşlardır: Âlemde yaratılmış bütün hayvanların şekil ve suretlerinin benzerleri, insan nefsinde vardır ki insanda bulunan kötü huy ve ahlak, hayvanlara benzemenin bir alametidir.

Mesela kibir, kaplana benzer. Tasallut eden sataşan kişi, aslana bir örnektir. Haset eden kışkanç birinin sureti, kurda benzer. Nitekim Hz. Yakup'un gördüğü rüyada, Hz. Yusuf'un, babaları tarafından sevilmesini çekemeyen diğer oğulları, Hz. Yusuf'un üzerine bir kurt gibi saldırdılar. Kardeşler, emellerini gerçekleştirmek için çıkacakları yolculuğa, Hz. Yusuf'u da beraberlerinde götürmek isterler. Ancak Hz. Yakup, diğer oğullarına hitaben, Yusuf'u kurdun yemesinden korktuğunu söyleyerek rızasızlığını ifade eder; hatta bu yolculuğa engel olmak ister.

Kalbinde gazap olanın sureti, kelbe (köpek) benzer. Hilekâr olanın sureti, tilkiye; gaffette olanın ise tavşana benzer. Kadınlık organına (Ferc'e) aşırı şehvet duyanın sureti, merkebe; arkadan cimada bulunanın, domuza ve kadına aşırı şehvet duyanın sureti de koyuna benzer. Çok yemek yiyen bir kişinin sureti, ineğe; tamahkâr, açgözü olanın, karıncaya; cimri olanın sureti ise fareye benzer. Kindar olan bir kişinin sureti, beyaz deveye; cezbe halinde olan bir kişi, kırmızı deveye benzer. Düşmanlık edenin sureti, yılan; eziyet eden, üzen ve kırıp inciten bir kişinin sureti akrebe; vesvese olanın sureti de sarı arıya benzer. Kısaca bütün kötü ahlak sahibi kişilerin suretleri, başka başka hayvanlara benzer. Eğer gönül, kötü huylarından birine galip gelir, o huyundan vaz geçerse rüyasında kendini, o (kötü huyu temsil eden) hayvanın suretine galip görür. Mesela kadının cinsel organına düşkün olan bir gönül, rüyada kendini bir eşeğe biner halde görür. Ancak kişi eğer bu şehvete mağlup düşerse bu defa da kendini, o merkebin altındaymış gibi görür. Bu ve buna benzer diğer kötü huylar da yukarıdakilerle kıyaslanarak anlaşılabilir.

Kâinatta bulunan varlıkların tümü, insanın dışında ve içinde şekil bulmuş ve

¹ Konu hakkında daha ayrıntılı bilgi için bk. Yerdelen, Cevat (1988). Türk Edebiyatındaki Kıyâfetnâmeler ve Niğdeli Visâlî'nin Vesiletü'l-İrfân adlı Kıyâfetnâmesi, (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Erzurum: Atatürk Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü.

² Çalışmamızda, Kırımı Yusuf Ziya'nın 1330/1912'de İstanbul Marba'â-yı Ahmed Kâmil'de tab edilmiş Marifetnâme'nin tipkibasımı esas alınmıştır.

duruma göre keyfiyet kazanmıştır. Ahlakını güzelleştiren bir kalp, saf ve tertemiz bir ayna hükmündedir ve her şeyi kendinde bulabilir. Saf ve temiz olmayan gönül ise uyku halinde bütün geçmişini ve geleceğini; her şeyini rüyasında görür.” (Kırîmî Yusuf Ziya, 1330/1911-12: 218)

İnsanın var oluşu, antik dönemlerden itibaren, sürekli sorgulanan felsefi bir problem olarak devam edegelmiştir. Hurufiliğin en büyük halifesi olarak kabul edilen, XV. asır Azeri klasik şairi Seyyid İmadeddin Nesimî'nin beyitlerinde can bulan,³ “rüh-i bi-reng” iken “Âdem'in renginde” “altı yön” ve “dört unsur”da “fâş” olup, ardından “derviş”, “fakir” ya da “pâdişâh-ı âlem” şekline bürünen “ruh”la ilgili Antik Yunan, Mısır, Hint, Yahudi ve Hristiyan toplumlarında, birçok teori geliştirilerek konu, izah edilmeye çalışılmıştır. Phisagor'dan itibaren Sokrat, Eflatun, Brahmanizm, Budizm, Hermetizm ve Kabbala⁴ gibi (daha sonraki dönemlerde, İslam tasavvufunu da derinden etkilemiş) düşünce ve inanç sistemlerinin ittifak ettiği ortak kanı, “ruh” adı verilen cevher ya da özün, tümel bir yapıdan ayrılmış ya da tümel bir yapının yansıması olduğu ve birtakım merhalelerden sonra, tekrar aynı yapıya döneceği noktasındadır. Ahlaki bir bakış açısıyla ifade etmek gerekirse, ileri sürülen bu görüşler, birbirinden ayrı zaman ve coğrafyalarda tezahür etmiş olsalar da hepsinin tek gayesi, asıl varlıktan ayrıldığı şekliyle saf, bütün eksikliklerden arınmış; İslamî terminolojiyle “kâlu belâ”⁵ ahdine sadık, ideal bir ruh yaratma arzusudur.

Konuyu, dinler tarihi açısından ele aldığımızda, “elest bezmi”nden sonra cüz-i iradeyle yapılan ilk hata olan Hz. Âdem'in Cennet'te bulunan yasak nesneye dokunmasına kadar götürmek mümkündür. Kutsal metinlerden takip edebildiğimiz kadarıyla Cennet'te başlamış Âdem'in varlığına, Tanrı tarafından, nurani varlıklar olan meleklerden secde etmeleri emredilmiştir. Bunun üzerine tüm melekler, bu emri yerine getirerek Âdem'e secde ederken, nurani bir varlık olan Şeytan, bu emre muhalif olarak, balçaktan yaratılmış insanlığına secde etmeyi reddetmiş ve bu sebeple de Yaratıcı tarafından lanetlenmiştir. Diğer yandan yine Âdem, Cennet'te ebedi bir hayat sürmekteyken, Tanrı'nın kendisine atfettiği değeri unutup, hayvani dürtüleriyle hareket ederek, yasak nesneye dokunmuştur. Bunun sonucunda, bir tür ceza mukabili olarak, Âdem'in yeryüzüne gönderilme hadisesi gerçekleşmiştir.

Sufi telakkisinde, Âdem'in yeryüzüne inışı, eşref-i mahlûkat olan insanın alçalması, doğasından uzaklaşması ve asaletinin zedelenmesi anlamına gelse de ilk insan ve aynı zamanda ilk peygamber olan Âdem'in Cennet'te yapmış olduğu bu hareket, melekler tarafından secde edilmiş insanın, beşeriliğini göstermesi bakımından son derece fitri bir

³Men ki dervişem fakîrem pâdişâh-ı 'âlemem
Rüh-i bi-rengem egerçi renge girdüm âdemem

Şey cihüt ü çâr 'unsurdır meni fâş eyleyem
Yohsa men gençine-i vahdende nür-i mübhemem (Nesimî Divanı, G: 287/s. 541)

⁴İbranice “geleneç” anlamında kullanılan ve XII. asırdan başlamak üzere başta Yahudi gizemciliği olmak üzere günümüze kadar devam eden; kendisi gibi ezoterik anlayışa sahip bütün düşünce ve inanç sistemlerini erkisi almış bir akım olan Kabbala'nın ikinci basamağını teşkil eden Sefer Yetzira (Yaratılış Kitabı)'da bulunan “On Sefira”dan ilk dörtlü grup, evrensel elementleri (Tanrısal ruh, hava, su, ateş); geriye kalan altılı grup ise yönleri (sağ, sol, ön, arka, aşağı, yukarı) simgelemektedir (<http://www.hermetics.org/cabala.html> 14.12.2011). Bu görüş, İslam mistisizminde, özellikle de “Hurufî” anlayışında son derece yaygındır.

⁵İnsanlardan çok evvel yaratılmış olan ruhlar, Yaratıcı'nın “Ben sizin Rabb'iniz değil miyim?” (Elestü bi-Rabbiküm) suali karşısında, “Evet, öğledir” (Kâlü belâ) demişlerdir. Böylece Allah'la kulları arasında bir sözleşme yapılmış; kullar Allah'a ahit ve söz vermişlerdir. Buna Bezmi-i elest (ezeldeki meclis ve ahit) denir.

emsal teşkil etmektedir. Aslında bu beşerilik, evrenle birlikte insanın, henüz “Kenz-i Mahfi”⁶ sürecindeyken “kûn” emriyle var olup, “elest bezmi”nde yapılan “kalı bela” sözleşmesinin ardından, ana rahmiyle birlikte yeryüzüne inme sürecini tanımlayan “Kavs-i nüzul”⁷ un en belirgin özelliğidir. Dolayısıyla Âdem’in bu hatayı yapması kaçınılmazdır. Konuya, dini terminolojideki “takdir-i İlahî” nazarı dikkatiyle yaklaşıldığında, belki Hz. Âdem’in bu hareketi, senaryonun bir parçasıydı diye, ironik bir yaklaşım da sergilenebilir. Zira Hz. Âdem, sanıldığı kadar ya da Batı mitolojilerinin resmettiği gibi yeryüzüne sadece bir yaprakla indirilmemiş; bilakis diğer varlıklarda bulunmayan, başta akıl ve sezgi olmak üzere birtakım üstün özelliklerle donatılıp, gönderilmiştir. Akıl ve sezgi, “elest bezmi”nden sonra yeryüzüne insan bedeninde inen (kavs-i nüzul-iniş yayı) ruhun, mâsivanın tuzaklarına düşmeden, geldiği noktaya tekrar varmasında ya da coşku içinde yükselmesinde (kavs-i uruc-çıkış yayı) iki eşsiz yol göstericisidir. İnsan, ancak bu iki önemli yetiyi doğru kullandığı takdirde “Vücüb (vacipler) ile imkân arasında berzah; Hakk’ın feyzi ve imdadının yayılmasında, Hakk ile halk arasında bir vasıta; İlahî ve kevnî kitapların tümünü bünyesinde toplayan bir kitap; hatta ruh ve akıl bakımından Ümmü’l-Kitâb; kalp bakımından Levh-i Mahfuz; nefsi açısından mahv (yok olma) ve ispat (var olma) kitabı; temiz yaratılışı, yüce, şerefli bir suhuf”⁸ (Cebecioglu, 1997: 398) olarak; yani insân-ı kâmil bir halde devrini⁹ tamamlayıp, Merkava⁹ veya Nirvana¹⁰ veya Vahdete kavuşacaktır. Zira “İnsân-ı Kâmil mertebesi Hakk’ın tam olarak zuhur ettiği yerdir. İnsân-ı Kâmil’den kasıt, Hz. Muhammed’dir.” (Cebecioglu, 1997: 398).

“Hal”den geriye doğru gidildiğinde, insanın “akıl” ve “sezgi” melekelerinin kavrayabileceklerini keşfetmesinin anahtarının, “Kendini bilme” erdeminde saklı olduğu görülecektir. Hatta marifet chli, dinin en yüksek noktasını, kişinin kendi nefsinin tanıması olarak görmüştür (İbn Arabî, 2005: 182). Antik Yunan dönemine ait ünlü Delf Tapınağı’nın girişine kazılı ve Eski Yunan’da ahlak felsefesinin kurucusu olan Sokrates’in de kendine düstur edindiği “Kendini bil” vecizesi, İslam tasavvufunda, “Kendini bilen, Rabb’ini bilir” şeklinde tezahür etmiştir. XIII. asra gelindiğinde ise Yunus Emre’nin, Bir

⁶ Genç-i pinhan da denilen ve “Gizli hazine” anlamına gelen bu kavrama göre “Âlem-i Kitmân’da meknûz Vücûd-ı Mutlak, Cemâl-i Mutlak ve Hüsn-i Mutlak olan Allah, kendi güzelliğini temâşa için “kûn” emriyle “âlem”i ve içerisindeki varlıkları yaratır. “Nür-i Muhammedî” adı verilen ışık halindeki ilk varlık, Yaratanının haşmetli nazarı somacı terler; onun terinden denizler, köpüğünden de eflâk yaratılır. Daha sonra sırasıyla “anasır-ı erba’a” (dört unsur: hava, su, ateş, toprak), “mevâlid-i selâse” (üç doğrudanmış: cansızlar, bitkiler, hayvanlar) ve en sonunda da “Âdem” yani insan yaratılır (Yıldız, 1992: 91-92; Uludağ, 2002: 208; Pala, no: 478-479).

⁷ “İniş eğrisi” anlamındadır. Vahlet-i vücud nazariyesinde, tekâmül etmiş ruhun “kûn” emriyle başlayan yolculuğunda, yeryüzüne ulaşıncaya kadarki mesafesine denir. Mukabil, Kavs-i uruc (dönüş eğrisi)’tur. Bu da yolculuğun, dünya hayatının sonlanmasıyla başlayıp, vahdet’e varıncaya kadar geçen kısmının adıdır (Uludağ 2001: 208).

⁸ Devr/Devir: Bir eksen veya yörende üzerinde düzenli dönme. Mevlevîlikte dönme dönme yapılan ayın, semâ. Bir’den gelen (sudur, zahat) çok’un tekrar O’na dönüşü; bir şeyin aslına rücu etmesi. Manevî âlemden maddî âleme gelen ruhların ilk ve aslı vatanlarına geri gitmelerini açıklayan tasavvufî görüş (Uludağ, 2001: 105).

⁹ Eski Ahir’te “ilahi taht” veya “araba” anlamındadır. Burada amaç, Merkava hakkında derin düşüncelere dalmak ve bu sayede coşku içinde kendinden geçmektir. Tehlikelerle dolu bir yolculuk şeklinde de tasvir edilebilecek bu ruh halindeki asıl amaç, Merkava’nın üzerinde bulunan ilahî tahta oturmadır. (<http://www.hermetics.org/cabala.html> 14.12.2011)

¹⁰ Buna göre hayatın en üstün gayesi, ruhu, fiziksel ve ruhsal olarak her türlü zevk verici lezzetlerin etkisinden ve esaretinden kurtarmaktır. Bu bağlamda Nirvana’dan maksat da ruhun dünya serüveninde elde edilebileceği kenzal sayesinde tekrar fani bir bedene girmemesi; yani sürekli gelip gitme olarak açıklanabilecek Samâra’dan kurtulmasıdır. Bu anlamda Budizm’deki Reenkarnasyon, ruh için bir tür ceza ya da ıstırap; yeryüzü ise bir sürgün yeridir. Zira ruhun, istenilen düzeyde arındırılmaması sonucu ona arınması için tekrar bir şans olarak açıklanabileceğimiz bu öğüde, ikinci ve daha sonraki gelişmeler, insan dışındaki varlıklar bünyesiyle gerçekleşmektedir. Oysaki daha ilk gelişinde fizikî ve nefis her türlü işhâlardan uzak durarak onların esaretinden kurtulan bir ruh, Nirvana’ya varmak suretiyle yeryüzündeki yansması olduğu asıl ruha, bir daha ayrılmamak üzere kavuşacaktır (Tümer, 1992: 353; Küçük-Tümer-Küçük, 2010: 179-180).

ben vardır bende, benden içerü şeklinde içselleştirdiği, kendini bilmeye başlayıp Rabb'ini bilme ile noktalanın sürecin istikametini ve varılacak son noktasını tayin etmiştir.

İbrahim Hakkı'nın maneviyatçı ya da ahlakçı bir yaklaşım sergilediği kıyâfet ilmiyle ilgili olarak Batı'da yapılan çalışmalar, Doğu'daki örnekleriyle kıyaslandığında, daha somut ve aynı oranda daha pragmatist olduğu söylenebilir. Zira günümüzde tipoloji (insan tiplerini ayırt etme) ve somatik morfoloji (bedenin dış yapısı, görünüşü) alanına giren disiplinlere göz atıldığında, İbrahim Hakkı'nun veya Hamdullah Hamdi'nin Kıyâfetnâme'sinden ziyade, Hippocrates'in Humorism'ine daha yakın olduğu görülecektir. Ancak bilimin doğası gereği, sürekli gelişme seyrinde olması dolayısıyla, Hippocrates'tan itibaren tipoloji (insan tiplerini ayırt etme) ve somatik morfoloji (bedenin dış yapısı, görünüşü) alanındaki gelişmeler, fizyonomi ya da firâset adı verilen kıyâfet ilmini, ilk halinden uzaklaştırarak, yeni birçok konu ve bilim dalına kaynak yapmıştır. Fizyonomi, ruhbilimi ve anatomi gibi modern bilim dallarının kapsamına giren el yazısı, fotoğraf, renk tercihleri ve giyim tarzından hareketle yapılan karakter tahlilleri, dönemin imkân ve koşulları içerisinde; suç ve suçluların tespiti, ruhsal ve toplumsal çözümlemeler ve hasta tedavilerinde kriminoloji, sosyoloji, psikoloji ve tıp başta olmak üzere, farklı alanlarındaki işlevsellikleriyle daima bir sonuç alma yöntemi olmuşlardır.

Tabii gerek Doğu'da gerekse Batı'da, kıyâfet ilmiyle ilgili yapılan ilk çalışmalar, bilimsel temellerden uzak olup; adı geçen çalışmalarda, bireylerin kişisel gözlem ve deneylerinin, hayal güçlerinin yanı sıra, gelenek ve inanç gibi toplum dinamiklerinin çok büyük etkisi vardır. Hatta günlük hayat içerisinde yer yer kullandığımız atasözleri ve deyimlerde bile benzer yargılara sıkça rastlamak mümkündür (daha geniş bilgi için bk. Mengi 1978: 299). Buradan hareketle, kıyâfetnâmelere yer alan tespitlerin, zaman içerisinde şekillenen kültür ve medeniyet normlarının, insan ve eşyayı kodlamasından ibaret olduğu söylenebilir. Bu doğrultuda, firâset ya da ilm-i kıyâfetin, başlangıcıyla günümüzde vardığı son noktası mukayese edildiğinde, konuyla ilgili ilk eserlerin bilimselliği ve öngörülerinin isabetliliği, tartışmaya açıktır. Bu bilinçle olsa gerek şair, mütefekkir, bilim ve tasavvuf ehli İbrahim Hakkı, yukarıda aktardığımız düşünce ve tespitlerini, kesin bir yargıya gitmeden, "irfan ehli"ne dayandırarak, konuya bir esneklik kazandırmış; böylece bu konuda oluşabilecek reaksiyon ve tereddütleri, olumsuz tepkileri daha konunun başında bertaraf etme yoluna gitmiştir. Birçok yoruma açık bu genel ifadenin ardından, maya olarak ya da özü itibarıyla en güzel biçimde yaratılmış olan insanın, kendi akıl ve iradesizliği sonucunda, maruz kaldığı olumsuzlukları ifade etmekte kullanılan insan-hayvan mukayesesi yöntemiyle, Âlem'de yaratılmış bütün hayvanların şekil ve suretlerinin bir benzerinin insan nefsinde var olduğu; dolayısıyla da kötü huy ve ahlaka sahip insanların hayvanlara benzediği tezini ileri sürmektedir;

"Ey aziz, bilinsin ki ehli irfan şöyle buyurmuşlardır: Âlemde yaratılmış bütün hayvanların şekil ve suretlerinin benzerleri, insan nefsinde vardır ki insanda bulunan kötü huy ve ahlak, hayvanlara benzemenin bir alametidir."

Bu giriş paragrafından hareketle varılabilecek ilk kanı eserin, bilinen anlamda bir tip ve karakter tahlili olmadığıdır. Dolayısıyla müellifin amacının gerçekte, "Allah'ın bütün isim ve sıfatlarına mazhar olmuş, kendi dışında her şeyi görebilen bir insanü'l-ayn (gözbebeği) ya da Aynullah (Allah'ın gözü) ve âlemin nuru, varlığın beş hazretini¹¹ de kendinde toplayan ve O'nun yeryüzündeki halifesi; aynı zamanda da küçük bir evren"

¹¹ Beş hazret (Hazarât-ı Hams): Yaratılıştan beş ilahi makamı veya mertebesidir. Bunlar: 1- Hazret-i ahadiyyet, 2- Hazret-i

(Uludağ 2002: 186) hükmünde olan insanın, bu niteliklerini kaybetmeden, yaratılış gayesine uygun davranan bir insan modelini sunmak olduğu söylenebilir. Bu model, başlangıcından günümüze kadar bütün mistik ve tasavvufi anlayışların resmettiği ideal ruh ya da ideal insan portresiyle büyük paralellikler taşımaktadır. Yazar, bu amacını "Kâinata bulunan varlıkların tümü, insanın dışında ve içinde şekil bulmuş ve duruma göre keyfiyet kazanmıştır. Ahlakını güzelleştiren bir kalp, saf ve tertemiz bir ayna hükmündedir ve her şeyi kendinde bulur. Saf ve temiz olmayan gönül ise uyku halinde bütün geçmişini ve geleceğini; her şeyini rüyasında görür." cümleleriyle ortaya koyar. Görüldüğü üzere konunun merkezinde daima insan bulunmaktadır. Bu öznel çıkarımın ahlaki boyutu bir yana müellif, Âdem'i Evren'in merkezine koyduktan sonra diğer tüm canlıların, insanla aynı maddeden; yani anasır-ı erba'adan müteşekkil olduğu iddiasındadır.

İnsan, sözlükte "Düşünen canlı erkek veya kadın, düşünce ve ahlakında yükselmiş olan" anlamları yanında, insânü'l-'ayn "gözbebeği" (Mutçalı, 1995: 29; Erkan, 2006: 487) ve "unutmak" (Cebecioglu, 1997: 398) anlamlarını da ihtiva etmektedir. Görünen ve bilinen maddi bir bedenle görünmeyen ve bilinmeyen soyut bir ruhtan müteşekkil insanın var oluşu; Yunan, Hint, Mısır, Yahudi ve Hristiyan topluluklarında öteden beri irdelenen mevzuların başında gelmiştir. Bu bağlamda, gerek ilkel kabile dinleri gerek İslam'dan önceki (Tevrat ve İncil gibi) mukaddes kitaplar ve gerekse İslami anlayışın ortaya koyduğu bütün mistik ya da felsefi öğretiler, insanın özünü teşkil eden "ruh" kavramına büyük değer ve kutsiyet atfetmişler; evrendeki tüm zıtlıklardan bir arada bulundurma özelliği taşıyan yeryüzünün yegâne varlığı olan insanın, "beşeri" ve "nurani" özelliklerinden yola çıkarak, "ruh"u; hayvani ruh-insani ruh, hayvani ruh-izafi ruh vb. şekillerde tasnif ederek, insanın, içinde barındırdığı beşeri-nurani giriftliğine işaret etmişlerdir.¹² Bu girift trajedide özü (Nur-i Muhammedi) temsil eden ruh, "büyük ben" ya da asıl varlığın yeryüzündeki temsilcisi, yansıması şeklinde tasvir edilirken; beşeriliğin ve hatanın temsilcisi nefis ise azgın bir hayvan suretinde resmedilmiştir. Bu bağlamda gerek ezoterik anlayışın başlangıcı

esmiyye, 3- Hazret-i Hüviyet, 4- Hazret-i İlmüyye-i amaiyye, 5- Hazret-i vahidiyye'tür (Uludağ, 2002: 163-164). Bu mertebelerin sayısını yediye çıkararak da vardır (Çelik, 2003: 166-172; Ateş, 1998: 115-116).

¹² İslam tasavvufu ve felsefeyi de derinden etkileyen bu düşünce sistemlerinin ileri sürdüğü görüşler şu şekilde özetlenebilir:

Brahmanizm'in kutsal metinleri Veda (bilgi, ilim)'ların tefsiri olan Vedanta'ya göre tüm varlığın yaratıcısı, koruyucusu ve sonra da kendi zanna geri döndürücüsü olan Brahma ile insan ruhu aynıdır. Yani insan ruhu, Brahma'nın tecellisi ve ondan birer parça değil; bütün kudret ve kemaliyle ölümsüz olan ve asla parçalanma kabul etmeyen Brahma'nın bizzat kendisidir.

Budizm'de hayatın en üstün gayesi, ruhun fiziki ve nefsi her türlü işhaların etkisinden kurtarılması olarak gösterilir. Ruh, bilgi ve aşkın rehberliğinde dünya hayatından elde ettiği kemal sayesinde, bedenden bedene sürgününden kurtulup, tümel soyut ruh olan Brahma'ya kavuşacaktır.

Eski Mısır dinlerinden Hermetizm de ruhun terbiye edilmesi gerektiğini öngören bir düşünce yapısına sahiptir. Ruh, "insani ruh" ve "hayvani ruh" olmak üzere ikiye ayıran bu inanışa göre insanın en büyük gayesi, beden de dâhil olmak üzere insani ve hayvani ruhun terbiye edilmesi gerektir.

Fisagor'a göre insan ceset, ruh ve kutsal nefis olmak üzere üç unsurdan oluşur. Bunlar içerisinde "insan ruhu da Hayvani ruh ve İzafi ruh olmak üzere ikiye ayrılır. Hayvani ruh, izafi ruhun bir binek arabası veya aracıdır.

En büyük değeri aşka ve akla vermiş olan Yunan ahlak felsefesinin kurucusu Sokrates, "Kendini bil" vecizesi bağlamında, nefis terbiyesinden yanadır.

Eflaton'a göre de varlıkta esas olan ruhtur; ona göre Tanrı, evrenin hareket ettiricisi olan tümel bir ruhtur. Ancak O, sadece âlem ruhu değil; her şeyi düzenleyen akıldır.

Hı İsa'da otuz yıl önce doğan ve Yunan felsefesini, Kabbala ile uyuşturmaya çalışan Platon'a göre de esas olan ruhtur. Buna göre beden, ruh'u içinde taşıdığı için değerlidir.

Tevrat'ın tefsiri olan Kabbala'ya göre ruh, belüli bir ölçüde ilahi sıfatlara ortaktır.

Hristiyan mistisizminde Hz. İsa'nın kendisi bizzat Tanrı'nın ruhudur; zira o Cebrail'in, Meryem'e üflemesi sonucu babasız dünyaya gelmiştir.

olarak kabul edilen; aynı zamanda kimi Yahudi mistikleri tarafından Tevrat'ın tefsiri şeklinde görülen Kabbala'da¹³ gerekse Budizm gibi Uzakdoğu inanışlarındaki tenasüh olgusunda, ruhun hayvan suretlerinde tekrar yeryüzüne gönderilmesi anlayışıyla, İbrahim Hakkı'nın vurguladığı akıl ve sezgisini kullanamayan insanda, ahlaken tezahür eden hayvani suretlere benzeş arasında, "nefs"e ya da insanın hayvani yönüne bakış açısından, paralellik kurmak mümkündür.

Eserde kullanılan benzetme öğeleri, genellikle dış görünüşü ve adı geçen hayvanın, insan zihninde bıraktığı izlenimlerle ilgilidir. Başka bir ifadeyle, benzetmede kullanılan hayvanın fiziksel özellikleri yanında evcil-vahşi; etinden, sütünden ve gücünden yararlanılabilir-yararlanılamaz oluşu en önemli yönlendiricilerdir. Diğer taraftan, bu hayvanlardan elde edilen teşbih ve izlenimler, benzer özellik ve sıfatları taşıdığı iddia edilen insanlara adapte edilmektedir. Bu adaptasyonda da "vasat"ın dışında kalan insanların fiziksel görünüşü ve özellikleri yanında, "Gelenekler yoluyla aktarılmış inançlar, hilye, siyer, şemal gibi dini edebiyat ürünleri ile yazının kişisel gözlem ve deneyleri ve hayal gücünün payı çok büyüktür" (Mengi, 1978: 302). Bu cümleden, "kibir-kaplan, tasallut-aslan, haset-kurt, gazap-köpek, hile-tilki, gaflet-tavşan, kadın organına düşkünlük-merkep, şehvet-koyun, çok yemek-inek, tamahkâr-karnca, cimri-fare, kindar-beyaz deve, düşmanlık-yılan, eziyet-akrep, vesvese-sarı arı, kötü ahlak-diğer hayvanlar" şeklinde sıralanan yukarıdaki hayvan-sıfat eşleşmelerinin idealizm adına akıl, izan ya da sezgi ile açıklanabilecek doğrudan bir bağ yoktur. Ancak aynı teşbihler, insanın maddeye bakan yönü söz konusu olunca, "ifrad-tefrid"¹⁴ ölçülerinde, her biri insanda var olan, fitri istek ve ihtiyaçlardır. Yani insanın manevi veya idealist yönünün zıddı durumundaki materyal veya maddi yönüdür.

Bu sebeptendir ki, kıyâfetnâmenin de içinde bulunduğu Marifetnâme'nin mündericesini¹⁵ bile tasavvuftaki "Yaratılış Nazariyesi"ni dikkate alarak hazırlayacak kadar, bu konuda bilgi birikimi olan müellifin, yukarıdaki ifadelerinden, bahsedilen bu gerçeği göremediği sonucu çıkarılamaz. Bilakis, aynı bilinçle vurgulanmak istenen, insanın, ortak yaratılışının olduğu diğer hayvanlarda; hatta meleklerde bile olmayan üstün özelliklere sahip olduğu gerçeğidir-ki bu üstün özelliklerden ötürü meleklerden, Âdem'e secde etmeleri emredilmiştir.

Sonuç

Kutsal kitaplarda kıyâfet hem ahlaki hem de estetik açıdan ele alınarak dini, medeni ve sosyal bir olgu haline getirilmiştir. Bu bağlamda İbrahim Hakkı da din ve geleneğin şekillendirdiği kültürel ortam ve bu ortam içerisinde gelişen kişisel gözlemleri doğrultusunda, ahlaki endişelerle ele aldığı bu eserde, diğer canlılarla insanı mukayese ederek "övlümüş", "kâmil" insanı öne çıkarmaktadır. Ancak bilindiği üzere insan hem

¹³ Kabbala'nın MS XII. yüzyılda ortaya çıkan ve İbrani harflerine yüklenen anlamlar doğrultusunda Tevrat'ın geniş kapsamlı simgesel bir yorumu olan Sefer ha-Bahir (Paraklık Kitabı) kısmında "Gülsal"; yani ruh göçünün olduğunu ileri sürmektedir (<http://www.hermetics.org/cabala.html> 14.12.2011).

¹⁴ Ahlakî davranışların kaynağı olan psikolojik yeteneklerin işleyişinde, itidal noktasının ilerisine geçmek; ahlaki davranışlarda itidal noktasının altında kalan sapmalar için kullanılan ahlaki bir terim. Bu iki kavramın itidal noktası, "Fazilet"tir. Fazilet ise insanda doğuştan var olan iyi huyların ve güzel niteliklerin geliştirilmiş ve olgunlaşmış şeklidir (Çağrıncı, 1995: 268-271; Uludağ, 2001: 133).

¹⁵ Marifetnâme'nin içindekiler kısmı, dikkatle incelenecek olursa, "Varlığın "kün" emriyle başlayıp "bezm-i elest", "nür-i Muhammedî", "mevalid-i selâse", "anâstr-i erba'a", ana rahmi, dünyaya geliş ve dünyadaki ideal yaşamı konu alan başlıklar içerir. Yani eserin hazırlanmasında, tasavvuftaki Yaratılış nazariyesinde yer alan hiyerarşi dikkate alınmıştır.

düşünen ve muhakeme eden bir varlık olarak Allah'ın yeryüzündeki halifesi hem de "balçık"tan müteşekkil bir "beşer" sıfatıyla "unutma"yı da bünyesinde barındırmaktadır. Dolayısıyla insan, meleklerin bile secde edebileceği kadar ulvilik ve üstün vasıf sahibi; aynı zamanda bu oranda da sorumluluk sahibidir. Bu vasıf ve sorumluluk da insanı diğer canlı veya varlıklar karşısında insânü'l-ayn ya da Aynullah yapacak kadar özel bir varlık haline getirmektedir. Ancak sorumluluk bilincini unuttunca beşeri yanı ağır basmakta ve her bir unutkanlık, insanda adeta bir hayvani sıfat olarak tezahür etmektedir. İnsanın tabiatından kaynaklanan bu hayvani durum, kendine "Vahdet"i vuslat olarak gören ruhun, hayvanlarla mukayese edilmesi sonucunu doğurmaktadır.

Kaynakça

Ateş, Süleyman (1998). "Hazarât-ı Hams", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA), XVII, Ankara: TDV Yayınları, ss. 115-116.

Ayan, Hüseyin (2002). Nesîmî-Hayan, Türkçe Divanının Tenkitli Metni. II Cilt. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Bozkurt, Nebi (2002). "Kıyafet", DİA. XXV, Ankara: TDV Yayınları, ss. 508-510.

Cebecioglu, Ethem (1997). Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü. Ankara: Rehber Yayınları.

Çavuşoğlu, Ali (2004). Kıyafetnâmeler. Ankara: Akçağ Yayınları.

Çelebioğlu, Amil (1998). Eski Türk Edebiyatı Araştırmaları. Ankara: MEB Yayınları.

Çelik, İsa (2003). "Tasavvufi Gelenekte Hazarât-ı Hams veya Tenezzülât-ı Seb'a Anlayışı", Tasavvuf, Ankara, Sayı: 10, ss. 159-184.

Demir, Mehmet Suat (2004). Erzurum Hasankaleli İbrahim Hakkı Hazretleri'nin Risaleleri, Erzurum: İbrahim Hakkı Hazretleri Camii Külliyesi Kültür Derneği.

Devellioğlu, Ferit (2010). Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik, Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları.

Erkal, Abdülkadir (1999). "Kıyafetnâmeler Üzerine", Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Sayı: 13, ss. 217-225.

Erkan, Arif (2006). Arapça-Türkçe Büyük Sözlük el-Beyan. İstanbul: Yasin Yayınevi.

Erzurumlu İbrahim Hakkı Hazretleri (Tsz.). Mârifetnâme. Sadeleştiren: Abdullah Aydın. İstanbul: Sarmaşık Yayınları.

Erzurumlu İbrahim Hakkı Hazretleri (2011). Mârifetnâme. Sadeleştirme: Cafer Durmuş-Dr. Kerim Kara. 3 Cilt. İstanbul: Erkam Yayınları.

Güfta, Hüseyin (2004). Divan Şiirinde İlim. Ankara: Akçağ Yayınları.

Güngör, Erol (1996). İslam Tasavvufunun Meseleleri, İstanbul: Ötüken Neşriyat.

<http://www.hermetics.org/cabala.html> (Erişim Tarihi:14.12.2011)

- İbn Arabî (2005). Bir Sufî'nin Portresi-Şeyh-i Ekber'in Kaleminden Zunnûn-i Mısıri. Çev: Ali Vasfi Kurt. İstanbul: Gelenek Yayınları.
- İpşirli, Mehmet (2002). "Kıyâfet-Osmanlı Dönemi", DİA, XXV. Ankara: TDV Yayınları.
- Kara, Mustafa (2005). Dervişin Hayatı Süfînin Kelâmı-Hal Tercümelere Tarikatlar İstihlâhlar. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Kırbıyık, Mehmet (2009). "Kıyâfetnâme-i Cedîde Hakkında", Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi-Prof. Dr. Hüseyin Ayan Özel Sayısı, Erzurum, ss. 793-813.
- Kırîmî Yusuf Ziya (1330/1911-12). Marifetnâme-Telifü'l-'âlimü'l-'ulâmâ İbrahim Hakkı. İstanbul: Matba'a-yı Ahmed Kamil.
- Macdonald, D. B. (1945). "Kıyâfer", İslam Ansiklopedisi, VI, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, ss.775-776.
- Macdonald, D. B. (1948). "Fîrâset", İslam Ansiklopedisi, IV, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, ss.640 sayfa.
- Mengi, Mine (1978). "Kıyâfetnâmeler Üzerine", Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1977, Ankara: TDK Yayınları, ss. 299-309.
- Mengi, Mine (2002). "Kıyâfetnâme", DİA, XXV, Ankara: TDV Yayınları, ss. 513-514. Sayfalar.
- Mermer, Ahmet-Koç Keskin, Neslihan (2005). Eski Türk Edebiyatı Terimleri Sözlüğü. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Muhammed Akil (1998) Felsefi Tasavvuf. Çeviren: Mustafa Kılıçlı. İstanbul: Birey Yayıncılık.
- Pala, İskender (Tsz). Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü. I-II. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Pala, İskender (1996). Divan Edebiyatı. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Şemseddin Sami (2010). Kamus-i Türkî. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tayşi, Mehmet Serhan (2002). "Kıyâfe", (DİA), XXV. Ankara: TDV Yayınları, s. 508.
- Tümer, Günay (1992). "Budizm", DİA, VI. Ankara: TDV Yayınları. ss. 352-360.
- Türk, Gökhan (2007). Anadolu Sahasına Ait Bir Kıyâfet-nâme Örneği Üzerine İnceleme. (Yüksek Lisans Tezi). Aydın: Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Uludağ, Süleyman (2001). Tasavvuf Terimleri Sözlüğü. İstanbul: Kabaalçı Yayınevi.
- Uludağ, Süleyman (2007). Tasavvufun Dili-III. İstanbul: Mavi Yayıncılık.
- Yerdelen, Cevat (1988). Türk Edebiyatındaki Kıyâfetnâmeler ve Niğdeli Visâlî'nin Vesiletü'l-İrfân Adlı Kıyâfetnâmesi. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Yılmaz, Mehmet (1992). Edebiyatımızda İslam Kaynaklı Sözler (Ansiklopedik Sözlük). İstanbul: Enderun Kitabevi.